

PIŚMIENICTWO ŁAWRY SUPRASKIEJ: NA STYKU TRADYCJI WSCHODU I ZACHODU

Granica między chrześcijańskimi światami Wschodu i Zachodu nie tylko dzieli Słowian, ale też sprzyja powstawaniu specyficznej przestrzeni ich styku i kontaktu. Przestrzenią taką niewątpliwie od wieków jest Podlasie, stanowiące pogranicze etnosów, języków, konfesji. Na tym pograniczu ponad 500 lat temu uformowało się kulturalne i duchowe centrum Podlasia – Supraśl. O wyjątkowej randze Supraśla w historii i kulturze Podlasia zadecydowało jego położenie geopolityczne i sytuacja, jaka ukształtowała się w okresie późnego średniowiecza w tej części Europy.

Początki monasteru ZNMP sięgają przełomu XV i XVI wieku i łączą się ze znanym na Podlasiu i w WKL rodem Chodkiewiczów. W roku 1498 Aleksander Chodkiewicz, syn zmarłego w niewoli tatarskiej wojewody kijowskiego – Iwana, sprowadził z Ławry Kijowskiej, z którą utrzymywał stałe kontakty, kilkunastu mnichów. Wspólnie z ówczesnym biskupem smoleńskim, późniejszym metropolitą – Józefem Sołtanem – ufundował w Gródku, w swoich dobrach w Puszczy Błudowskiej, zgromadzenie zakonne, przeniesione dwa lata później na uroczysko Suchy Hrud nad rzeką Supraśl.

Dzięki nadaniom ziemskim zamożnych kolatorów – Chodkiewiczowie uchodzili wówczas za jeden z najbardziej wpływowych, prawosławnych rodów magnackich w WKL – w krótkim okresie wybudowano w Supraślu dwie cerkwie: drewnianą p.w. Św. Jana Teologa (1501) – patrona zmarłego w niewoli tatarskiej ojca Aleksandra – i murowaną p.w. Zwiastowania Najświętszej Marii Panny (1503–1511). Pierwszym ihumenem monasteru został Pafnucy Sieheń, pochodzący z Bielska Podlaskiego (1500–1510). Jako pierwszy tytułu archimandryty zaczął używać Sergiusz Kimbar (1532–1565), wcześniej (1509) monaster podniesiono do rangi *ławry patriarchalnej*, a po synodzie wileńskim 1514 roku nadano mu przywileje stauropigialne¹. Zarówno zmiana tytułu przełożonych monasteru, jak też prawo do używania nazwy *ławra* świadczą o randze Supraśla jako prawosławnego ośrodka monastycznego i jednocześnie centrum kulturalnego o znaczeniu ogólnosłowiańskim – Supraśl utrzymuje w tym okresie bliskie kontakty z Kijowem, Słuckiem, Moskwą, Bułgarią, Serbią oraz Grecją². Stanowiąc centrum prawosławia na granicy z rzymskokatolickim Zachodem, monaster supraski pozostawał jednocześnie otwarty na prądy religijne chrześcijaństwa łacińskiego, czego ślady odnaleźć można w

¹ A. Naumow, *Monaster supraski jako jeden z głównych ośrodków kulturalnych Rzeczypospolitej*, w: *Z dziejów monasteru supraskiego*, Supraśl 2005, s. 108.

² A. Mironowicz, *Życie monastyczne na Podlasiu*, Białystok 1998, s. 7-8.

architekturze, ikonografii, przede wszystkim zaś w zbiorach bibliotecznych. Charakterystyce księgozbioru monasterskiego poświęcona zostanie większość uwag.

Okres przeduniijny

Na bazie ksiąg sprowadzanych z Kijowa, Bałkanów, być może Atosu, powstawał w Supraślu bogaty i wyjątkowy księgozbiór. Pierwszy inwentarz biblioteki monasterskiej z 1557 roku, opracowany przez archimandrytę klasztoru Sergiusza Kimbara, liczył 209 woluminów w języku cerkiewnosłowiańskim, starobiałoruskim, greckim i łacińskim³.

Według kryterium treściowo-funkcjonalnego⁴ wymienione w inwentarzu księgi można odnieść do trzech grup (dane pochodzą z pracy badaczki dziejów książki cyrylickiej L. Szczawinskiej, 1998):

- 1) **księgi liturgiczne** (98), w tym głównie: *Apostoł* 'Lekcjonarz' (9 egz., z czego jeden w języku łacińskim), *Służebnik* 'Liturgikon' (9), *Psałtyr* 'Psałterz' (17), *Jewangelije* (6), *Czasosłow* 'Orologion' (5), *Mineja* (27), *Irmologion* (8), *Oktoich* 'Ośmiogłos' (4), *Trebnik* 'Księga Posług' (4) i in.;
- 2) **literatura** tzw. *czetja* (101), w tym między innymi: *Księgi Pisma Świętego* (6), *Pośłania Ojców Cerkwi* (27), apokryfy, żywoty (23), literatura historyczna, geograficzna (6), zbiorki o różnicowanej tematyce (27, w tym 5 w języku greckim);
- 3) **statuty, kanony, reguły zakonne** (10).

Ten znaczący, jak na standardy XVI wieku, księgozbiór (w Ławrze Pieczerskiej w Kijowie w analogicznym okresie znajdowało się, jak podaje L. Szczawinskaja⁵, zaledwie 85 woluminów) daje wyobrażenie o roli Supraśla jako ośrodka życia duchowego i intelektualnego na zachodniej rubieży WKL.

Niektóre z przechowywanych tu rękopisów mają fundamentalne znaczenie dla historii piśmiennictwa cerkiewnosłowiańskiego oraz wschodniosłowiańskiego. W świecie sławistycznym monaster supraski znany jest jako miejsce, gdzie przez kilka stuleci przechowywana była jedna z najstarszych cyrylickich ksiąg kanonicznych – *Mineja na mart*⁶ – znana współcześnie jako *Kodeks Supraski* (*Supraskaja rukopis*). Na treść księgi, liczącej 285 kart, składają się 24 żywoty świętych na dni od 4 do 31 marca i kazania na marzec według Jana Chryzostoma, Bazylego Wielkiego, patriarchy Focjusza i Epifaniusza z Cypru. Manuskrypt powstał, według ustaleń badaczy, na początku XI wieku na Bałkanach, chociaż w swojej warstwie językowej nie jest jednolity. Obok form archaicznych poświadczane są też zjawiska o charakterze nowszym, zarówno w płaszczyźnie gramatycznej, jak i leksykalnej⁷. Okoliczności pojawienia się rękopisu w Supraślu, wbrew powtarzanej wersji o przywiezieniu go w XVI wieku przez patriarchę bułgar-

³ A. Naumow, dz. cyt., s. 106.

⁴ Zawartość treściową, kompozycję i przeznaczenie ksiąg omówił O. Narbutt w pracy: *Historia i typologia ksiąg liturgicznych bizantyńsko-słowiańskich. Zagadnienie identyfikacji według kryterium treściowego*, Warszawa 1979.

⁵ Л. Л. Щавинская, *Литературная культура белорусов Подляшья XV-XIX вв.*, Минск 1998, s. 38.

⁶ *Kodeks Supraski* reprezentuje typ minei miesięcznej (menologium), księgi zawierającej nabożeństwa obowiązujące w codziennej liturgii, a przypadające na każdy dzień określonego miesiąca. Istnieje 12 minei odpowiadających 12 miesiącom roku liturgicznego (1 września – 31 sierpnia).

⁷ T. Lehr-Spławiński, Cz. Bartula, *Zarys gramatyki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego*, Wrocław 1973, s. 11.

skiego i serbskiego Gabriela, jak twierdzi Aleksander Naumow⁸, nie są jasne⁹. W roku 1825 został on odnaleziony w Supraślu przez profesora uniwersytetu wileńskiego Michała Bobrowskiego. Zawite losy zabytku sprawiły, że współcześnie jest on przechowywany w trzech miejscach: 16 kart znajduje się w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej w Petersburgu, 118 kart w Bibliotece Uniwersyteckiej w Lublanie (Słowenia) i 151 w Bibliotece Narodowej w Warszawie. Polska część kodeksu, wywieziona do Niemiec w czasie wojny, odnalazła się w 1962 roku w USA, a w 1968 powróciła do kraju¹⁰.

Przez cały wiek XVI funkcjonowało w Supraślu skryptorium, w którym powielano księgi liturgiczne, spisywano kodeksy historyczne.

Unikatowym dziełem nie tylko w zakresie sławistyki, ale także muzykologii jest *Irmologion Suprański*¹¹, kilkusetstronicowa księga liturgiczna, zawierająca teksty śpiewane podczas nabożeństw. Należy on do najstarszych transkrypcji neumatycznego zapisu melodii (*kriuki*), dokonanej przy pomocy notacji nutowo-liniowej. W *irmologionie* znalazł się cały cykl muzyki liturgicznej nabożeństwa wieczornego i jutrzni na wszystkie osiem tonów, a także śpiewy św. Liturgii i świąt. Różne modele melodyczne (*raspiewy*) są podpisane jako: suprański, mirski, znamiennyj, konstantynopolitański, bułgarski, grecki, carogrodzki.

Irmologion powstał w latach 1598–1601, a jego twórcą był wolno najemny chórzysta, „śpiewak rodem z Pińska”, Bogdan Onisimowicz. W roku 1630 popadł on w konflikt z mecenasem monasteru, Krzysztofem Chodkiewiczem, i został wypędzony. Prawdopodobnie zabrał ze sobą *irmologion*, który trafił najpierw do Ławry Pieczersko-Kijowskiej, potem do muzeum w Kijowie. W 1970 roku odnalazł go profesor muzykologii Anatolij Konotop.

O początkach prawosławnego Supraśla opowiada *Supraslskij pomiannik* (*Sinodik*)¹² (*Dyptyk*), spisany na pergaminie oryginalny latopis monasteru, obejmujący okres od końca XV do początku XVII wieku (pisanie zakończono w latach 30., w okresie przyjęcia unii, zachowała się jego kopia z 1631 roku). *Pomiannik* wraz z uzupełnieniami stanowi dokładną kronikę monasteru, zawierającą wiele cennych, nie pojawiających się w innych miejscach, informacji, między innymi rejestruje imiona dostojników kościelnych, fundatorów monasteru, znakomitych rodów ruskich, związanych z Supraślem: Sanguszków, Wiśniowieckich, Koreckich, Massalskich, Sapiehów i in.¹³

W kopii *Pomiannika*, sporządzonej w 1631 roku przez o. Stefana Kochaniewicza, znalazła się niezwykle cenna informacja o Mateuszu Joanowiczu, czyli Matfieju Dziewiątym – autorze *Diesiatogława*. Pracę kopisty, redaktora i tłumacza rozpoczął w Wilnie,

⁸ A. Naumow, dz. cyt., s. 113.

⁹ Historyk J. Maroszek, powołując się na opracowanie archimandryty klasztoru, Modesta Strielbickiego (1867), twierdzi, że rękopis starobułgarski, zwany później *Kodeksem Suprańskim* został przywieziony w roku 1498 przez mnichów z Atosu, sprowadzonych do Gródka jeszcze przez Aleksandra Chodkiewicza.

¹⁰ L. Moszyński, *Wstęp do filologii słowiańskiej*, Warszawa 1984, s. 107.

¹¹ Rękopis znajduje się w Centralnej Bibliotece Akademii Nauk Ukrainy, sygn. I, 5391 (Naumow, dz. cyt., 114).

¹² Zabytek jest przechowywany w Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie, F 19, # 89 (A. Naumow, dz. cyt., s. 112).

¹³ A. Naumow, dz. cyt., s. 112.

zakończył zaś w Supraślu. Stworzony przez niego w latach 1502–1507 kodeks obejmuje niemal wszystkie księgi biblijne (staro- i nowotestamentowe) z wyjątkiem *Pięcioksięgu* i ksiąg historycznych; ponadto zawiera dodatek w postaci słownika objaśniającego niezrozumiałe dla czytelnika wyrazy¹⁴. Skomplikowane były losy rękopisu: wywieziony z Supraśla w połowie XIX wieku trafił najpierw do biblioteki biskupa ryskiego Pawła Dobrochotowa, następnie do roku 1910 był własnością I. Srezniewskiego, znanego leksykografa, autora *Słownika języka staroruskiego*¹⁵.

Bliskie kontakty mnichów supraskiego zgromadzenia z Kijowem i innymi prawosławnymi ośrodkami w WKL oraz Rusi Moskiewskiej, ich zainteresowanie tradycją staroruską sprzyjało gromadzeniu w bibliotece materiałów historycznych i kronikarskich. Część z nich powielano. W Supraślu skopiowany został latopis składający się z kroniki ruskiej, *Paterikonu*, opisującego żywoty świętych monasteru Pieczerskiego, fragmentu poświęconego wielkiemu księciu Witoldowi, oraz latopisu wielkich książąt litewskich¹⁶. Ta supraska wersja białorusko-litewskiej kroniki z 1519 roku w całości opublikowana została w serii PSRL w 1907 roku (t. XII), powtórnie w 1980 roku (t. XXXV) pod nazwą *Supraslskaja letopis*¹⁷. Część latopisarska kończy się opisem wydarzeń początku XVI wieku, zawiera jednak szereg uzupełnień z okresu późniejszego, w tym informację o wizycie króla Zygmunta Augusta w monasterze supraskim w 1544 roku, zamieszczoną na końcu latopisu przez świadka tego wydarzenia.

Drugim latopisem był tzw. *Chronograf*¹⁸, zawierający dzieje powszechne od stworzenia świata do upadku Bizancjum w 1453 roku oraz kronikę ruską doprowadzoną do 1446 roku i kronikę litewską, zakończoną opisem porozumienia Witolda z Jagiełłą¹⁹.

Wymienione latopisy znane były, jak się przypuszcza, Maciejowi Strykowskiemu, dość szczerze korzystającemu z mecenatu Chodkiewiczów, czemu dał wyraz w swej *Kronice polskiej...*, zamieszczając w niej wymowne epitafium na śmierć G. Chodkiewicza: *Napis na grobie J. W. P. Grehora Chodkiewicza, pana wileńskiego, najwyższego hetmana WKL, słynnego męża stanu, wyznawcy greckiej wiary*. W kronice wierszowanej *O początkach, wywodach, dzielnościach... sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego...* przedstawił historię rodu Chodkiewiczów (poczynając od protoplasty Chodka) i okoliczności nadania im Puszczy Błudowskiej.

Znaczną część zbiorów supraskich stanowiły księgi ofiarowywane przez darczyńców. Tą drogą trafił do monasteru związany z metropolitą J. Sołtanem rękopiśmienny *Prolog* (wrzesień-luty), skopiowany w 1512 roku w Lubczu, zawierający najstarszą redakcję żywotów *Świętych męczenników litewskich Joanna, Antonija i Jewstafija. Litow-*

¹⁴ Tamże, s. 108.

¹⁵ Dziś przechowywany jest w Bibliotece Rosyjskiej Akademii Nauk w Petersburgu, # 24.4.28 (A. Naumow, dz. cyt., s. 113).

¹⁶ PSRL – *Полное собрание русских летописей*, т. XXXV, Москва 1980, s. 6.

¹⁷ Rękopis znajduje się w Filii Instytutu Historii Rosji Rosyjskiej Akademii Nauk w Petersburgu, Archiwum, zbiór ksiąg rękopiśmiennych, nr 115, # 143 (A. Naumow, dz. cyt., s. 114; Н. Н. Улащик, *Предисловие*, w: *Полное собрание русских летописей*, т. XXXV, Москва 1980, s. 3-18).

¹⁸ *Chronograf jeże jest' letopisiec*, rękopis przechowywany obecnie w Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie.

¹⁹ J. Maroszek, dz. cyt.

skija że im imienia Kruhlic, Kumiec, Nieżyło. Byli to dworzanie księcia Olgierda, którzy w roku 1347 ponieśli męczeńską śmierć jako wyznawcy prawosławia.

Największymi ofiarodawcami monasteru przez cały wiek XVI byli Chodkiewiczowie. Po śmierci Aleksandra Chodkiewicza w 1549 roku jego dzieło kontynuował syn Grzegorz, uważany za jednego z głównych mecenasów prawosławia na ziemiach WKL. W 1566 roku założył on w swoich dobrach w Zabłudowie drukarnię pracującą na potrzeby cerkwi, sprowadzając do niej znamienitych moskiewskich drukarzy – Iwana Fiodorowa i Piotra Mściśławca – wydawców pierwszej datowanej książki ruskiej (1564), zwanej *Apostolem*²⁰. Rozpoczął w ten sposób urzeczywistnianie planów wydawniczych powstałej w połowie XVI stulecia nieformalnej rady literacko-wydawniczej, w skład której weszli oprócz Chodkiewiczów (Grzegorza i jego synów Andrzeja i Aleksandra) mnisi suprascy – archimandryta Sergiusz Kimbar oraz przedstawiciele szlachty i możnych rodów WKL, w tym książęta słuccy Olelkowicze²¹. Jednym z głównych zadań rady stało się przygotowanie do druku *Biblii* w języku cerkiewnosłowiańskim. Podlascy wydawcy wyprzedzili w ten sposób przynajmniej o dwa dziesięciolecia program księcia Konstantego Ostrońskiego, w posiadłości którego, Ostrogu na Wołyniu, w roku 1581 została wydana przez Iwana Fiodorowa pierwsza *Biblia* w języku cerkiewnosłowiańskim (tzw. *Biblia Ostrońska*). Planów rady nie zrealizowano, być może jedną z przyczyn był brak odpowiedniego oryginału, którego nie udało się zdobyć specjalnie wysłanemu do Moskwy, do cara Iwana Groźnego, poselstwu.

Z programu wydawniczego oficyny zabłudowskiej jednak nie zrezygnowano. W lipcu 1568 roku Fiodorow i Mściśławiec przystępują do druku pierwszej na Podlasiu książki – *Ewangelija uczitelnego*, stanowiącego zbiór homilii, pouczeń ewangelicznych na poszczególne tygodnie i święta²². W marcu 1569 roku druk ukończono. Pierwotnym zamierzeniem Grzegorza Chodkiewicza i niektórych członków rady, na przykład archimandryty Kimbara, było wydanie księgi w przekładzie na *prostą mowę*. W obawie jednak o wypaczenie sensu oryginału cerkiewnosłowiańskiego od pomysłu odstąpiono. Wyjaśnia to sam Chodkiewicz w obszernej przedmowie – *Predisloviji do knigi seja*. Treść i styl wypowiedzi przedmowy świadczy, że był on znawcą rodzimego piśmiennictwa, nie pozbawionym przy tym zdolności literackich. Pisał w języku cerkiewnosłowiańskim z wpływami białoruszczyzny, por. *і́збы сі́ју кні́ху вы́разуме́ннја ра́дн проты́х л́удеј прело́жнн на **проты́ху молы́**; прэ́кладанне́м з да́вны́х посло́віч на новы́е помы́лка ч́ні́тснја нема́лаја; на́кладу мо́ега на то на́ло́жнн не́жа́лу́юч*²³.

Drugim i, niestety, ostatnim wydawnictwem drukarni zabłudowskiej okazał się *Psałterz z Horologionem (Psałtyr' s Czasosłowcem)* z 1570 roku, zrealizowany przez samego Fiodorowa. Była to księga liturgiczna zawierająca modlitwy poranne i wieczorne, teksty nabożeństw cyklu dobowego i 12 świąt oraz Psałterz Dawida. Zarówno *Ewangelije*, jak i druga księga z Zabłudowa, czyli *Psałtyr'*, zostały подарowane mona-

²⁰ J. Łabynczew, Ł. Szczawinska, *W mieście zwanym Zabłudowem*, Białystok 1985, s. 28.

²¹ Tamże, s. 23.

²² Podstawą zabłudowskiego wydania *Ewangelija* był prawdopodobnie manuskrypt przechowywany obecnie w Centralnej Bibliotece Akademii Nauk Litwy, niewykłuczone, będący niegdyś własnością monasteru supraskiego (J. Łabynczew, dz. cyt., s. 34).

²³ J. Łabynczew, dz. cyt., *Aneks*.

sterowi supraskiemu po śmierci Grzegorza Chodkiewicza (1572) przez wdowę po nim, Katarzynę Wiśniowiecką²⁴.

Ławrze Supraskiej przypadła rola jednego z najważniejszych w WKL ośrodków opozycji antyunijnej. W ciągu XVI wieku ukształtowała się tu swoista szkoła polemistów, a tworzona przez nich oryginalna literatura zasilala nawet Górę Atos, Serbię, Bułgarię, Mołdawię, Wołoszczyznę i Księstwo Moskiewskie. Powstało tu kilkanaście utworów polemicznych. Do najbardziej znanych z nich Antoni Mironowicz²⁵ zalicza: posłanie króla węgierskiego Janusza do mnichów św. Góry Athos z 1534 roku i ich odpowiedź na posłanie króla węgierskiego Jana Zapolyi z 1534 roku, opowieść o spustoszeniu Góry Athos przez łacinników w roku 1276, przepisana w monasterze supraskim w 1546 roku, rozmowa chrześcijanina z Żydem o wierze i ikonach, *Poslanije do latyn iz ich že knig* z 1581 roku, skazanie *Na bogomerzkuju, na poganuju latinu...*, powstałe po 1586 roku, *Novozłożennoje poučenije vo Litvani naricajemym Logofetom* z początku XVII wieku. Niektóre z wymienionych utworów znane są z kilku redakcji. Wszystkie zawierają polemikę z naukami katolicyzmu, protestantyzmu, judaizmu i islamu.

Ostryimi proklamacjami polemicznymi zareagowali mnisi suprascy na wydaną w Wilnie w 1577 roku pracę jezuita Piotra Skargi *O jedności Kościoła Bożego*. W *Poslaniju do latyn...* polemizowali z dogmatami Kościoła katolickiego, w negatywnym świetle starali się też przedstawić historię papieży rzymskich. Duch polemiczny dominował również w utworze *Na bogomerzkuju, na poganuju latinu...*, w którym zaatakowano wprowadzony w roku 1582 przez papieża Grzegorza XIII nowy kalendarz. Znaczną popularnością na ziemiach WKL cieszyło się ponadto wymierzone przeciwko zwolennikom reformacji *Spisanije protiv Lutrov* (1570), którego autorem był mnich z Supraśla – Jewstafij.

Okres unii

Nowy etap w historii monasteru i jego biblioteki znamionują wydarzenia końca XVI wieku – po długoletnich zabiegach Rzymu podpisana została w 1596 roku w Brześciu Litewskim unia łącząca prawosławnych mieszkańców wschodnich rubieży Rzeczypospolitej z hierarchią łacińską. Supraskie duchowieństwo zakonne opowiedziało się przeciwko unii. Z tego okresu pochodzą znamienne słowa jednego z mnichów supraskich, Afanasija Sieleckiego: *Utwierdi nas, Gospodi, u wieri stojati, a ot Vostoka k Zapadu nie odstupati...* (1610). Walka o zachowanie prawosławnego charakteru trwała do roku 1635, kiedy to ostatecznie supraskiemu monasterowi nadano nową regułę unickiego zakonu bazylińskiego. Stopniowo Supraśl przeradzał się w naturalnego obrońcę założeń Unii Brzeskiej. Znalazło to swój najpełniejszy wyraz w charakterze działalności wydawniczej prowadzonej przez supraską oficynę bazylińską w latach 1695–1803.

Z drukarni klasztoru wyszło łącznie 456 tytułów. Druki w języku polskim liczyły 304 pozycje, cyryliczne – 105, łacińskie – 46, litewskie – 1²⁶.

²⁴ Egzemplarz *Ewangelija uczitel'nogo* został wywieziony najpierw do Wilna, potem do Moskwy, dziś znajduje się w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej, inw. 1649. *Psal'tyri* dotychczas nie odnaleziono (A. Naumow, dz. cyt., s. 115).

²⁵ A. Mironowicz, dz. cyt., s. 14.

²⁶ M. Cubrzyńska-Leonarczyk, *Oficina supraska 1695–1803. Dzieje i publikacje unickiej drukarni ojców bazylianów*, Warszawa 1993, s. 182.

Wydawnictwa cyrylickie były skierowane do dwojakiego rodzaju odbiorców²⁷. Do lat 70. XVIII wieku tłoczono książki przeznaczone wyłącznie dla środowiska unickiego. Przeważają wśród nich księgi liturgiczne, jakkolwiek pojawiają się również podręczniki do nauki języka cerkiewnosłowiańskiego. Na uwagę zasługuje wydany w 1722 roku starocerkiewno-polski *Leksikon... imejuszcz Slovesa perveje Slovenskija, posemże Polskija...*, zawierający około 3 i pół tysiąca haseł cerkiewnosłowiańskich z objaśnieniami polskimi. Słownik ten powstał na bazie znanego dzieła XVII-wiecznej leksykografii ukraińskiej *Leksykonu cerkiewnosłowiańsko-ruskiego (Leksikon Sławieno-rosskij...)* Pamby Beryndy (Kijów 1627). Anonimowy autor z Supraśla wykorzystał większość wyrazów hasłowych z pierwowzoru, wprowadzając na miejsce objaśnień drukowanych cyrylicą ich odpowiedniki tłoczone łacinką. Słownik bazyliński może stanowić interesujące źródło badań nad polszczyzną kresową XVII/XVIII wieku. Oprócz archaizmów, regionalizmów, utrwalił bowiem sporą liczbę zapożyczeń z żywej ruszczyzny, nasyconej nieraz cechami gwarowymi ukraińskimi, bądź białoruskimi. Część pożyczek ruskich znana była badaczom polszczyzny kresowej jedynie z tekstów późniejszych, na przykład XIX wieku, porównaj: *brozna* 'bruzda', *czerha* 'szereg, kolej', *kruk* 'hak', *otruta* 'trucizna', *skowroda* 'patelnia', *świściółka* 'flet', *tłokno* 'owsianka', *źniec* 'żniwiarz'. W części leksemów polskich widoczny jest wpływ fonetyki ruskiej, na przykład substytowanie zwartego *g* przez szczelinowe *h* (nawet w terminach): *hangrena*, *heometrya*, zamiana grupy spółgłoskowej *śl* przez *szł*: *myszłę*, *szlubuie*. W zakresie morfologii zwraca uwagę duża frekwencja form czasownikowych z końcówką *-am* w 1. os. sg.: *patrzam*, *szarpam*, iteratiwów na *-iwam*: *oszukiwam*, *wypasuwam*, *zanocowuwam* itp.²⁸

W roku 1722 pojawiło się jeszcze jedno interesujące wydawnictwo oficyny supraskiej: *Sobranije pripadkov kratkoje i duchownym osobom potreboje*, uchodzące za ostatnią książkę starobiałoruską. Składa się ona z trzech różnorodnych części: przedmowy metropolity kijowskiego Leona Kiszki w języku cerkiewnosłowiańskim, katechizmu mającego formę pytań i odpowiedzi w języku białoruskim oraz białorusko-polskiego słownika zawierającego głównie leksykę sakralną²⁹.

Drugim odbiorcą druków cyrylickich było środowisko staroobrzędowców. W tej grupie wydawnictw przeważały księgi liturgiczne, modlitewniki, przedrukowywane z edycji wydawanych przed schizmą (*raskolem*) w cerkwi prawosławnej (1654).

Wśród 351 druków łacińsko-polskich, wydanych w Supraślu, wyodrębnić można kilka grup tematycznych³⁰: 1) religijne (122), literaria (95), publicystyka (43), kalendarze (40), poradniki (24), szkolne (14), historia (11), katalogi wydawnicze (2).

Największą tematycznie grupę druków, które wyszły z typografii supraskiej, stanowią **wydawnictwa religijne**. Wyróżnić tu można:

²⁷ Pełne zestawienie druków cyrylickich wydanych przez oficynę supraską znaleźć można w pracy Z. Jaroszewicz-Pierśławcew, *Druki cyrylickie z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI-XVIII wieku*, Olsztyn 2003, s. 138-140.

²⁸ W. Witkowski, *O polszczyźnie bazylińskiego słownika supraskiego z 1722 r.*, w: *Słowiańskie pogranicza językowe*, pod red. K. Handke, Warszawa 1992, s. 209-213.

²⁹ А. Жураўскі, *Апошняя старабеларуская друкаваная кніга*, w: *Gwary i onomastyka pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego i słowiańsko-bałtyckiego*, pod red. L. Citko, B. Siegienia, Białystok 2006, s. 393.

³⁰ M. Cubrzyńska-Leonarczyk, dz. cyt., s. 182.

– pozycje związane z kultem czczonych na Podlasiu i w WKL obrazów Matki Boskiej. Ślad kultu Matki Boskiej Supraskiej zawiera wydane w roku 1799 *Officjum codzienne z różnymi nabożeństwami*. Zgodnie z tradycją ikona została podarowana monasterowi supraskiemu przez metropolitę J. Sołtana w 1503 roku i była kopią cudownej ikony Matki Bożej Smoleńskiej;³¹

- zbiory pieśni kościelnych, zwane *kantyczkami*;
- homiletyka: kazania, głównie funeralne, pisane w panegirycznym tonie po śmierci kolatorów (Chodkiewiczów, Branickich);
- modlitewniki, zbiory nabożeństw, katechizmy, pisma hagiograficzne.

W grupie **litterariów** znajdują się powieści, drobne formy prozatorskie, utwory poetyckie, teatralia. Na szczególne podkreślenie zasługuje dorobek powieściowy supraskiej typografii, która odegrała przodującą rolę w upowszechnianiu literatury oświeceniowej. Liczbą 20 powieści wydanych w 29 edycjach wyprzedza ona wszystkie tłocznie pozostające pod kontrolą Kościoła, w tym pijarskie i jezuickie z Warszawy i Wilna³². Wśród autorów wydanych w Supraślu dzieł znajdują się nazwiska J. Swifta (*Podróże kapitana Gulliwera*, 1784), H. Fieldinga (*Xiędz wikary*, 1787), A. Gallanda (*Turczyn wojujący z Awantur arabskich*, 1789). Mniej istotny, niż wspomniana proza epicka, jest dorobek oficyny supraskiej w dziedzinie wydawanej poezji. Dominowała bowiem w tym zakresie panegiryczna twórczość okolicznościowa. Wśród zbiorów poezji religijnej wyróżnić należy *Pieśni nabożne* Franciszka Karpińskiego wydane w kilku edycjach, z których zachował się jedynie egzemplarz z 1799 roku.³³

W zakresie **publicystyki** wydawano pisma poruszające problematykę:

- pedagogiczną (głównie rozprawy Franciszka S. Czapskiego, wyróżniające się obywatelską troską o właściwe wychowanie młodzieży);
- społeczno-polityczną, związaną z sytuacją Polski (choćby pisma Stanisława Staszica: *Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego* (1787), *Przestrogi dla Polski* (1790) i edycja *Mądry Polak po szkodzie*, 1791);
- obyczajową, odnoszącą się głównie do spraw lokalnych.

Duże nakłady osiągały **druki kalendarzowe**, przeznaczone na szeroki rynek czytelnicy, stąd uważane za pierwszą masową książkę świecką. Poprzez żywą, interesującą dla czytelnika formę wypowiedzi propagowano w tych periodykach idee Wieku Oświeconego: racjonalne myślenie i zdrowy rozsądek.

Znaczną grupę wydawnictw supraskich, wiążącą się tematycznie z drukami kalendarzowymi, stanowiły **poradniki**. Dotyczyły one kwestii:

- medycznych, na przykład kilkakrotnie wznawiany stary traktat medyczny Aleksego z Piemontu *Tajemnice wszystkim... nie tylko ku leczeniu... bardzo potrzebne* (1737, 1750, 1758, 1786), zawierający receptury na wykonanie różnego rodzaju leków, kosmetyków, barwników;
- ekonomicznych, związanych z prowadzeniem majątków rolnych, na przykład *Traktat o pszczołach* (1783, 1789);
- prawniczych, choćby praktyczne wskazania, jak załatwiać sprawy urzędowe.

³¹ P. Chomik, *Kult ikon Matki Bożej w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI-XVIII w.*, Białystok 2003, s. 59.

³² M. Cubrzyńska-Leonarczyk, dz. cyt., s. 157.

³³ Tamże, s. 127.

Tłoczenie **wydawnictw szkolnych** w Supraślu wiąże się z włączeniem zakonów bazylikańskich, w myśl zaleceń Komisji Edukacji Narodowej, w reorganizację szkolnictwa Rzeczypospolitej. Drukarnia suprańska obsługiwała głównie szkolnictwo białostockie, wydając między innymi podręczniki do Szkoły Inżynierii założonej z inicjatywy hetmana Branickiego.

W dziedzinie **historii** bazylianie suprascy nie podejmowali oryginalnych inicjatyw wydawniczych, raczej przedrukowywali publikacje wydane w innych ośrodkach, takie jak: *Sława dawnej Jerozolimy* Flawiusza (1722, 1725), *Institutio politica* Tacyta w wyborze (1746).

Pod względem produkcji wydawniczej oficyna z Supraśla sytuowała się, według ustaleń Cubrzyńskiej-Leonarczyk³⁴, na 10. miejscu w kraju, a jej książki rozprawdane były przez renomowane księgarnie Wilna, Warszawy, Krakowa, Poznania.

Formalnie koniec działalności drukarni suprańskiej wyznacza rok 1803, kiedy pruskie władze zaborcze skonfiskowały urządzenia typograficzne. Przeszły one w ręce drukarzy białostockich, najpierw Johanna Appelbauma, następnie Żyda Aarona. Upadła tym samym stuletnia tradycja wydawnicza opactwa suprańskiego. Pozostało po niej – według sporządzonego w 1829 roku *Rejestru ksiąg drukowanych w byłej Suprańskiej drukarni in crudo w bibliotece złożonych* – ksiąg „słowiańskich”, to jest drukowanych cyrylicą 2146, natomiast polskich i łacińskich 2119³⁵.

Dziesięć lat później, w roku 1839 klasztor w Supraślu przeszedł we władanie prawosławnych władz rosyjskich.

W latach 1876–1877 większą część suprańskich zbiorów bibliotecznych – 1109 ksiąg – przewieziono do Wilna. Obecnie są one przechowywane w Oddziale Rękopisów (zbiór nr 19) Litewskiej Akademii Nauk. Dokładnego opisu suprańskich kodeksów dokonał pod koniec XIX wieku F. N. Dobrjanskij³⁶. Z uwagi na ówczesny stan paleografii ustalenia Dobrjanskiego dotyczące chronologii zabytków okazały się w niektórych przypadkach nieprecyzyjne. Weryfikacji i nowej chronologizacji najstarszych rękopisów w oparciu o znaki wodne, cechy paleograficzne oraz filiację tekstów dokonała w ostatnich latach wileńska slawistka N. Morozowa³⁷.

Podsumowanie

Przedstawione w zarysie fakty z historii suprańskiego klasztoru, jak też zgromadzona tu literatura dowodzą, że na przestrzeni XVI–XIX wieku Supraśl stanowił centrum swojej strefy kontaktów literackich zachodu i wschodu, centrum i południa Europy. Zbiory biblioteki klasztornej stwarzają wyjątkową możliwość prześledzenia zjawisk wzajemnego przenikania się elementów kultury *Slavia Romana* i *Slavia Orthodoxa*, obrazując proces dynamicznej latynizacji tradycji cyrylo-metodiańskiej po przyjęciu Unii Brzeskiej.

³⁴ Tamże, s. 183.

³⁵ Tamże, s. 141.

³⁶ Ф. Н. Добржанский, *Описание рукописей Виленской Публичной Библиотеки церковнославянских и русских*, Вильно 1882.

³⁷ Н. Морозова, С. Темчин, *Древнейшие рукописи Супрасльского Благовещенского монастыря (1500–1532 гг.)*, w: *Z dziejów monasteru suprańskiego*, Supraśl 2005.

Podlasie, a Supraśl w szczególności, okazały się swego rodzaju forpocztą, przekaznikiem nowych prądów filozoficznych, religijnych, literackich, obejmujących rozległą przestrzeń kulturalną państwa litewsko-ruskiego i docierających na tereny Rusi Moskiewskiej.

SUMMARY

The writings from Supraśl Lavra; in the cultural borderland between the East and the West

The literature, which was written and developed in the Orthodox centre – Supraśl, is described in this article. This city had close contacts with Kijow, Moscow, Bulgaria and Greece. It influenced on the development of the impressive library, which in 1557 consisted of 209 tomes in many languages, in Greek and Latin too. On account of the location, the Orthodox centre was opened on the influence of the west Christianity. In Supraśl, e.g famous book *Mineja na mart* called today *Suprasl Codex* and wrote in 11th century at the Balkans, was kept. This manuscript was found in 1825 by Michał Bobrowski, the professor of Vilnius University. In Supraśl very thriving publishing house were working, where to the 18th century 456 books were published.